

QR-kod
maqolaning DOI
sahifasini
ochadi

Abishova Aybolsin. K.Karimovtin
«Ulli dasht bórileri» romanida
ertedegi túrkiy xalqlar tariyxinin
súwretleniwi // «O'zbekiston olimi
ayollarining mamlakat taraqqiyotiga
qo'shayotgan hissasi» mavzusidagi
xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya
materiallari (Nukus, 2026-yil 9–10-
oktyabr). – Nukus, 2026. – B. 174–
177. – DOI: [https://doi.org/10.66073/](https://doi.org/10.66073/ReFocus-Conf/0910029)
ReFocus-Conf/0910029

K.KARIMOV TIN «ULLI DASHT BÓRILERI» ROMANIDA ERTEDEGI TÚRKIY XALIQLAR TARIYXINI SÚWRETLENIWI

Abishova Aybolsin

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti magistranti

E-mail: aykoabishova4@gmail.com

Annotaciya: Maqalada qaraqalpaq jazıwshısı K.Karimovtin «Ulli dasht bórileri» tariyxıy romanında túrkiy xalıqlardıń 7 ásirdegi tariyxıy turmısın súwretlewdegi, jazıwshınıń qaharman obrazın dóretiwdegi sheberligin analiz qılıp óttik.

Tayanış sózler: jazıwshı, obraz, portret, roman, tariyx, erte dáwirdegi qaraqalpaq ádebiyatı

Jáhán ádebiyatında xalıqlardıń kelip shıǵıwı, qáwim hám urıwlarıń birlesiwi, kósemeler, biyler, patshalar haqqında dóretpeler kóplep dóretilgen. Óytkeni, tariyxsız keleshek joq, degen menen tariyxtaǵı jazılǵan maǵlıwmatlardıń da tolıǵı menen durıs yaki burıs ekenligin hesh kim bilmeydi. Biz qolımızdaǵı jazba dáreklerge tayanıp tariyxtı úyrenemiz. Túrkiy xalıqlardıń tariyxı, rawajlanıwı, bir tuw astında birlesiwi ushın júdá kóp waqıt hám kúsh sarplanǵan. Sol sebepli bolsa kerek, L.N.Tolstoydıń «Uris hám paraxatshılıq», A.N.Tolstoydıń «Pyotr I» romanların rus oqıwshıları, Aybektiń «Nawayı» romanın ózbek oqıwshıları, M.Áwezovtıń «Abay jolı» romanın qazaq oqıwshıları, T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq dastanı», K.Mámбетovtıń «Posqan el», K.Karimovtıń «Aǵabiy» romanların qaraqalpaq oqıwshıları qásterlep, súyip oqıydı.

Ǵárezsizlik dáwiri qaraqalpaq prozasında tariyxıy temadaǵı shıǵarmalar roman jazıw úrdiske aylandı. Bul dástúrdi ılayıqlı dawam ettirip kiyatırǵan jazıwshı Keńesbay Karimov. Ol sońǵı 7-8 jıl ishinde XIX ásir hám XX ásirdegi basındaǵı qaraqalpaqlar tariyxınan tórt kitaptan ibarat «Aǵa biy», eramızdıń VII-VIII ásir waqıyaların sóz etetuǵın «Ulli dasht bórileri», XIX ásir tariyxınıń bazibir gúńgirt betlerin ayqınlastırǵan «Dárwish», XX ásirdegi 80-jıllarındaǵı repressiyanı sáwlelendiren «On úshinshi awıl», XIX ásir qaraqalpaq klassik ádebiyatınıń eń kórnekli wákili Berdaq shayırdıń ómiri hám dóretiliwshiligine arnalǵan «Berdaq» (dilogiya) romanların jazıp oqıwshılardı usınıp kelmekte. Jazıwshınıń hár bir shıǵarmasında sol dáwirdegi kózqarası menen baha berilip qalmastan, dáwirdegi shım-shıtırıq, qıyan-kesti waqıyalar sheberlik penen súwretlenedi.

Jazıwshınıń «Ulli dasht bórileri» romanı 2014-jılı «Bilim» baspasınan kitap bolıp shıqtı. Romanda túrkiy xalıqlar tariyxında ǵana emes pútkil dúnya tariyxında ózleriniń er júrekligi, qaytpas batırlıǵı, kúsh-jigeri, sheber jawıngerligi menen búgingi áwladqa órnek bolǵan Bilke haqan, Kúltegin batırlar haqqında sóz etiliwshi

Olimo

«O'zbekiston olimi ayollarining
mamlakat taraqqiyotiga
qo'shayotgan hissasi»

XALQARO ILMIY-AMALIY
KONFERENSIYA
NUKUS, 9–10-OKTYABR 2026

áyyemgi Orxon-Enisey jazba esteliklerin miyras etken batır kók túrkler haqqında sóz etiledi.

Romanda túrkiy xalıqlardıń alıs tariyxındaǵı Qutlıbek-Elteris haqan, Kultegin, Muǵiliyan, Budınlı ata, Tonıkók, Qara alptegin, Qapaǵan haqan, Bilke haqan, Eltuǵan, Qara Bórk, Qara Túrgesh, Jollitegin hám basqa da qaharmanlardıń obrazları arqalı sáwlelendirip, ashinalılar (kók túrkler) menen tabǵashlar (qıtaylar) ortasındaǵı siyasiy oynılar, dushpanlıq, ayawsız gúreslerin qızıqlı syujetler arqalı isenimli túrde ashıp beredi. Romanda dáwir shınlıǵın beriwde tariyxıy dáwir turmısın, geografiyalıq, etnografiyalıq, toponimikalıq belgilerdi beredi. Mısalı, jer-suw atamaları, tutınıw buyımları, jasaw sháráyatı, kiyim-kenshek atamaları ertedegi túrkiyler turmısın esletedi: *«Tawlar dizbegi menen Ullı dasht tutasqan aralıqta kókjiyekke shekem sozılıp atırǵan eski joldıń shańın aspanǵa kótergen kósh aqırın jılıp kele berdi. Tórt dóńgelekli, ústi kiyiz benen jabılǵan telegen arbalarǵa jegilgen atlardıń barlıǵı joldan kóterilgen shańnan boz reńde kóriner, birgelki adım-adım júristen zerikkenlikten be yáki tanawlarına tıǵılǵan shańnan tunshıǵama, tez-tez pısqırısar, basların tómén salıp, júk arılǵan awır arbalarǵa tartıp, alǵa ilgeriler edi. Arbalar kóshiniń eki qaptalında súriw-súriw qoylar, atlar úyirlerin qullar aydap keler, al kóshtiń aldında ayaqları uzın hám jıńışke, qısqa hám juwan moynındaǵı jalı gúzergen, erde bir qaptalǵa sál-pál qıyalap otırar edi»*.¹

Avtor roman kompoziciyasın qurıwda da ózgeshe stilge iye ekenligin kóre alamız. Shıǵarmada dáriw urıs háreketlerin súwretlemesten burın shıǵarma oqıwshısına sol dáwir koloritin peyzajlıq hám portretlik súwretlewler arqalı kórkem reńler menen bayanlap beredi. Oqıwshıǵa sol dáwir koloritin hám túrk jawıngerleriniń obrazın kóz aldına elesletiwge, házirgi dáwirden ótmishke qıyalıy sayaxat qılıwǵa iytermeleydi. Roman úlken úsh bólim hám 42 atama berilgen gúrrińlerden ibarat bolıp, hár bir kishi bólimde jańa waqıyalar, túrklerdiń turmıs-tárzi súwretlenedi. Ulıwma syujette ashinalılar menen tabǵashlardıń gúresi bayanlanadı. Jazıwshı qaharmanlardı sol dáwirge tán til menen sóylete alǵan, bir yarım mın jıl aldınǵı áyyemgi túrk qáwimlerin sol dáwirge tán sóylete alıwda bir sheberlik. Avtorlıq súwretlewlerde de oqıwshıǵa esitpegen, biytanı, búgingi áwlad umıta baslaǵan sózler, atamalar ushıraydı, olar biziń sol dáwir haqqındaǵı túsiniklerimizdi asırıwı menen qatar bizge elespesiz túrde sol dáwirge qıyalıy ekskursiyaǵa jeteleydi. Bul súwretlewler arqalı jazıwshı leksikasınıń ózinshelik tárepi attan anıq kózge taslanıp tur. Jazıwshı tariyxıy romandı jazıw ushın puqta, hár bir mayda detallardı esapqa alǵan halda tayarlanǵanı kórinedi.

Avtordıń romandaǵı qaharmanlardıń sóylesiwleri, sóz qurılısı boyınsha filologiya ilimleri doktorı professor Q.Orazımbetov tómendegishe pikir bildiredi:

-«Qaharmanlar dáwir tilinde sóyleydi, oylaydı. Bul tariyxıy shıǵarma ushın tiykarǵı talaplardıń biri. Bunnan bir yarım mın jıl burınǵı qaharman búgingi tilde sóylep hám oylap tursa onı tariyxıy shıǵarma dep bolmas edi. Personajlar tiliniń jáne bir inanımli tárepi alliteraciya menen assonanstuń kóbirek qollanılıwında. Romannan keltirilgen misallardıń sońǵısı, yaǵnıy Budınlı qariyanıń sózi tolıq alliteraciyaǵa qurılǵan. Olardıń ishinde «q» sesi ayırıqsha jańǵırıp esitiledi. Ol qariyanıń sóziniń tásirli esitiliwin hám usı arqalı jawıngerlik ruwxı payda etken. «Sh» sesi dawıstıń

¹ Каримов К. Уллы дашт берилери. Нөкис «Билим», 2014. 5-бет.

jańgırıwın ańlatsa, «j» sesi mártlikti, jigerlilikni kórsetedi. Sonıń menen birge jazıwshı súwretlew quralların da ónimli qollanǵan. Máselen, «aq bórik kiygen ana tawlardıń qarın kóshirip jibergendey» súwretlewı júdá sátli shıqqan. Tawǵa aq bórik kiygen dep qollanıw shınında da jańalıq. Birinshiden, aq bórik tawdı janlı etip (bórik kiyip turǵan adam) kórsetse, ekinshiden, sol dáwir adamınıń tábiyattı kóre alıw ózinsheligin de (tóbeshiklerdiń tómengi qatlamnan ózgeshelenip turıwı) ózinde jámleydi. Al endi sol qarlardı kóshirip jiberetuǵın (olar nebir dawıllarǵa tótepkı berip tawdıń tóbesinde tur ǵoy!) dawıs tolqınıń qúdiretine ózlerińiz oy jiberiń! Demek, personajlardıń tiline bunday tús beriw olardıń hárbirin jazıwshı qálbinen ótkerip jazǵanlıǵın ańlatadı. Personajlar tilindegi «Tele menen uyǵırdan basqa tuba, buǵu menen bayırqu, xun áwladları, si menen tatab, bulǵar menen suǵdaq biz tamanda edi» sıyaqlı qatarlarda da dáwir shınılıǵı bórtip kórinip turadı. Bular sol dáwirde jasaǵan túrkiy qáwimler bolıp, jazıwshınıń romandı dóretiw barısında tariyxıy dáreklerdi aqtarǵanın, izlengenin ańlatadı.² K.Karimovtıń alliteraciyanı qollanıw usılı jazıwshı K.Mámbetovtıń «Posqan el» romanın eske saladı.

Türk jawıngerleri attıń qulaǵında oynaytuǵın shabandoz, sadaq tartqanda qolı qulaǵına jetetuǵın mergen hám erjúrek edi. Tabǵash haqanı olardı xızmetke shaqırdı, haqısına jipek bóleklerin beretuǵın, jipekler bolsa, hayal-qızlarımızdıń shırayına shıray qosar, beklerdiń shatırların bezer edi.

Bumin bek tabǵashtı shaptı. Tabǵash haqanı turkut begine Elxan ataq berdi, máliykanı, yaǵnıy óz qızın hayallıqqa berdi. Turkuttıń shapqır atı, jawınger jigitiñen seskendi. Sóytip hár jılı jipek penen berim berip otıratuǵın edi. Batista parsı menen suǵdaq alısta. Ol tamandaǵı turkutler de Elxannıń qılıshın siltep Purumǵa deyin at shaptırıp barǵan desedi. Jası úlkenlerdiń esaplarına qaraǵanda tabǵashlarǵa moyınsınǵan turkutler qırıq mıń shańaraqtan kem emes edi. Moyınsınbaǵanlar Altain nuru tawları dizbegi, onnan arı Baykal, úlken Xingan átirapı, Gobi sahrası eteklerine deyin sozılǵan jerlerge – seyanto bekligine ǵárezli boldı. Qutlıbek izine ergen túrkiyler menen on uruw uyǵırdıń atların aydap áketip, piyada qozǵalańshılarǵa berdi, aldın jetpis atlı edi, at alǵan soń jeti júzge jetti, biraq jeti júz atlı tabǵash Ullı diywal artınan shıǵıp kelse teńiz aldındaǵı tamshı kibi azshılıq eter edi, oǵan kóz jetken bek báharge taman Czunshay-shan tawlarına ketti, taw ishinde bekinis qurıp átirapına túrkiy tilde sóyleytuǵın qáwimlerdi – qıpshaqlardı, sırlardı, qarluqlar menen túrgeshlerdi, buǵular menen tungarlardı, bayırqu menen edizlerdi, xunlar menen kibilerdi, Inju dáryası menen Qurdan hám Káspiý teńizi ortasında kóship júretuǵın kengeres-qańlılardı, Shash tamannan kelgen suǵdaqlardı jiya basladı. Elterisxan ataǵın alǵan Qutlı endi óz xanlığında tártip dúzetiwge kiristi. Aldı burın turkut haqanlığında dástúr bolǵan tolıs hám tardushtı tikledi. Inisi Tuzelbekke yabǵu ataǵın berdi. Onnan tetesi Máshhurbekke shad ataǵın inám qıldı.³

Shıǵarmadaǵı bul úzindiden kóplegen maǵlıwmatlar alıwǵa boladı. Dáwirdiń geografiyalıq keńlikleri, olardıń atamaları (Batista parsı menen suǵdaq, Purumǵa deyin, Altain nuru tawları dizbegi, onnan arı Baykal, úlken Xingan átirapı, Gobi sahrası eteklerine, Seyanto bekligine, Czunshay-shan tawlarına, Inju dáryası menen Qurdan hám Káspiý teńizi, Shash tamannan) menen berilip, biziń kóz aldımızda

² Orazimbetov Q. Kewil mülki talqını. Nókis «Jetti ıqlım», 2025. 35-bet.

³ Каримов К. Уллы дашт берилери. Нөкис «Билим», 2014. 32-бет.

pútkil dasht keńlikleri payda boladı. Bul geografiyalıq atamaların áhmiyetli tárepi sonda olar – sol dáwirde qanday atalğan bolsa, sol qálpinde beriledi.

Áyyemgi túrklerdiń iyelegen, qonis basqan orınların tariyxshı, mámleketlik isker Q.Kamalov óz miynetinde tómendegishe kórsetip ótedi: «Túrkler Tyan-Shan tawınıń ústinde altı ay (báhár, jazda) jasağan (Tyan-Shan tawınıń bir tárepini «Altay» dep atalıwı túrktiń usı jaǵdayınan kelip shıqqan bolıwı itimal). Onnan keyin úsh ay gúzde ortalıqta, Tayganıń átirapında hám jáne úsh ay (qısta) Tayganıń ishın qonıp jasağan».⁴

Joqarıda keltirilgen teksttiń birinshi abzacına itibar beretuǵın bolsaq, jazıwshınıń avtorlıq súwretlewlerinde de ayrıqsha stildi qollanǵanın bayqaymız. Túrk jawingeri obrazın bir gáp penen-aq tolıq súwretlep bere alǵan. Onıń shabandozlıǵı, mergenligi, erjúrekligi júdá anıq súwretlengen. Tabǵash haqanınıń mákkarlıǵı anıq detallar (jipek bólekleri) hám ayrıqsha xabarlaw stili (xızmetke shaqırdı, shıray qosar, bezer edi) arqalı jetkeriledi. Bular jazıwshınıń kórkem tiliniń ózinshelik belgileriniń kórinisi esaplanadı.

Avtorlıq súwretlewlerde sol dáwirge tán bolǵan lawazım hám hámel atları da keńnen beriledi. Tabǵash haqanı, Bumin bek, Elxan ataq, Elterisxan, tolıs, tardush, yabǵu, shad hám taǵı basqalar oqıwshıda sol dáwir haqqında ele de keńirek túsinik payda etiw wazıypasın atqaradı. Joqarıdaǵı sıyaqlı búgingi tilimizge túsiniksiz bolǵan sóz hám sóz dizbeklerine sol bettiń aqırında yamasa kitaptıń sońındaǵı túsinirmelerde túsinik berip ketedi. Bunda avtorlıq súwretlew poziciyası kózge taslanbaydı. Olar aytıp beriwshi obrazı tárepinen jetkeriledi. Waqıyalardı bayanlawǵa avtordıń aralaspawı olardıń rawajlanıwında tábiyiylikti payda etedi.

Juwmaqlap aytqanda, bul tariyxıy romanda túrkiy xalıqlardıń tariyxı, qıyan-kesti turmısı, jeńis hám jeńilisleri, turmıs tárzi, erlikleri sheberlik penen jaratılǵan.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Orazımbetov Q. Kewil múlki talqını. Nókis «Jeti ıqlım», 2025.
2. Каримов К. Уллы дашт бөрилери. Нөкис: Билим, 2014.
3. Камалов Қ. Қарақалпақ халқының тарийхы хаққында жаңа дәреклер. Нөкис. «Билим» 2020.
4. Мамбетов К. Erte dáwirdegi qaraqalpaq ádebiyatı. Nókis «Qaraqalpaqstan» 2020.

⁴ Камалов Қ. Қарақалпақ халқының тарийхы хаққында жаңа дәреклер. Нөкис “Билим” 2020. 8-бет.